Abeghian, M., Շամիրամի առասպելը/Shamirami ar'aspele" [The Legend of Shamiram], *Ararat* 34 (1901).

ՇԱՄԻՐԱՄԻ ԱՌԱՍՊԵԼԸ

Աղբիւրը։ — Շամիրամի և Արայ գեղեցիկի մասին պատմելիս (Ա. ժե.) Խորենացին աղբիւր չէ յիշում, ոչ Մար Աբաս և ոչ առասպել կամ երգ.[1] Բայց, ինչպէս արդէն տեսել ենք (Ը. գլ.), ուրիշ տեղից գիտենք, որ «ի Հայկայ մինչև ցԱրայն Գեղեցիկ» զոր սպանեալ կալթառն Շամիրամ (Ա. ե.), ուստի և Արայի պատմութիւնն առնուած է Մար Աբասից։ ԺԷ. գլխի մէջ և, ուր պատմուած է Շամիրամի կոտորելն իւր որդիներին, նորա կռիւը Զրադաշտի հետ և փախուստը Հայաստան և նորա սպանուելն իւր որդի Նինուասից, աղբիւր չէ յիշուած, Բայց յաջորդ ԺԸ. գլխի մէջ յայտնում է, որ այդ պատմութիւնն առած է Մար Աբասից։ Այդ գլխի վերնագիրն է. «Յաղագս թէ որպէս հաւաստի նախ լեալ պատերազմ նորա ի Հնդիկս և զկնի մահուան (մահ) նորա ի Հայս»,[2] այսինքն թէ ինչպէս Շամիրամի պատերազմը Հնդկաստանում հաւաստեաւ առաջ է եղել և յետոյ (եղել է) նորա մահը Հայաստանում։ Այստեղ գրում է մեր պատմագիրը. «Ունիմ ի մտի և զԿեփաղիոնին, վասն ոչ տալ զմեզ բազմաց ծաղրել. զի ասէ ի բազմաց (Տպ. ի բանից) այլոց՝ նախ յաղագս ծննդեանն Շամիրամայ, եւ ապա զպատերազմն Շամիրամայ ընդ Զրադաշտի, եւ զյաղթելն ասէ Շամիրամայ և ապա ուրեմն զպատերազմն Հնդկաց։ Այլ հաւաստի մեզ թուեցաւ որ ի Մարիբաս Կատինայն է քննութիւն քաղդէական մատենից քան զայսոսիկ [այսինքն Կեփաղիոնի պատմածը Շամիրամի մասին]. քանզի ոճով իմն ասէ [Մար Աբաս] և զպատճառս պատերազմին [Զրադաշտի հետ, որի հետևանքն եղել է Շամիրամի մահը Հայաստանում] յայտնէ. իսկ առ այսոքիւք և առասպելք աշխարհիս մերոյ զրագմահմուտ ասորին արդարացուցանեն. ասա ուրեմն զմահն ասել Շամիրամայ» և այլն։

Խորենացին Կեփաղիոնի մասին և նորա գրածը Շամիրամի համար առնում է, հաստատ կարելի է ասել, Եւսեբիոսի քրոնիկոնից, թէպէտ և վերջինիս անունը չէ տալիս[1]։ Այստեղ իրօք որ առանց «ոճի» և առանց «պատճառները» յայտնելու բերած է Շամիրամի ծնունդը, նորա պատերազմը Զրադաշտ մոգի հետ և յաղթելը, ապա Շամիրամի պատերազմը Հնդկաստանում և փախչելը. նորա սպանելն իւր որդիներին և իւր սպանուելն Նինուասից։ Մար Աբասի մէջ այս ամենը, թէպէտև Կեփաղիոնից տարբեր, բայց ոճով և պատճառաբանուած է պատմուած եղել (Ա. ժէ.), ուստի և Խորենացին, Հնդկաց հետ պատերազմը հաւաստի համարելով առաջ եղած է դնում և մնացածն առնում է Մար Աբասից։

Այսպէս Խորենացին Շամիրամի պատմութիւնն առնում է Մար Աբասից։ Բայց նա Մար Աբասի պատմածը Շամիրամի մահուան մասին հաստատելու համար յիշում է թէ Շամիրամի մասին առասպելներ եղել են Հայոց մէջ։ Դժբախտաբար նա շատ բան չէ բերում

---

1) Տես «ի բանն՝ որ զնմանէ» խօսի եւ «բանն» բառի բացատրութիւնը Բ. Գլ.

2) № 1671 Ս. ձեռագիր. միւս Ս. ձեռագիրները «որպէս» բառը չունին. իսկ №№ 1665, 616 «մահուան» ձեռի փոխանակ ունին «մահ», որ աւելի ուղիղ է քերականօրէն: Շարունակութիւնն եւս առնում եմ № 1671 ձեռագրից, որին համեմատ են միւս Ս. ձեռագիրները չնչին տարբերութիւններով»: Տպագիրն աղաւաղուած է, չունենալով Շամիրամի պատերազմը Զրադաշտի հետ եւ նորան յաղթելը:

1) «Կեփաղիոնի վիպագրի՝ վասն ասորեստանեայց թագաւորութեանն»: «Այսպէս ի նոյն յարեալ՝ ասէ [Կեփաղիոն] եւ զծնունդն Շամիրամայ. եւ զզարաւրչտ մոգ(ի) արքայի Բակտրացւոց զպատերազմն եւ զպարտութիւնն ի Շամիրամայ. եւ զամս թագաւորութեանն Նինոսի ամս ծբ. եւ զվախճան նորա: Յետ որոյ թագաւորեալ Շամիրամայ ած պարիսպ Բաբելոնի զայն ձեւ օրինակի, որպէս եւ բազմաց իսկ ասացեալ է, Կտեսիայ եւ զԶենոնի եւ Հերոդոտոսի, եւ այլոց՝ որ յետ նոցա: Այլ եւ զզօրաժողովն լինել Շամիրամայ ի վերայ Հնդկաց աշխարհին վիպագրէ, եւ զպարտութիւն նորա եւ զփախուստ. եւ թէ զիարդ ինքնին զիւր որդիսն կոտորեաց. եւ ինքն ի Նինեայ որդւոյն իւրոյ սպանաւ»: Եւսեբի Կեսարացւոյ Ժամանակական, Վենետիկ 1818 եր. 90 եւն.

այդ աւանդութիւններից, այլ բաւականանում է Շամիրամի մահուան կամ վերջի մասին միայն յիշելով, որովհետև խնդիրն այն է, որ հաստատէ թէ Շամիրամը Զրադաշտի հետ պատերազմի մէջ Հայաստան է փախած և այստեղ սպանուած, ինչպէս դնում է Մար Աբաս, հակառակ Կեփաղիոնի, որ նորան Հնդկաց պատերազմի մէջ փախած է դնում և այդ պատերազմից յետոյ սպանուած: Այնուհետև Ժ.Զ. գլխի պատմութիւնը Խորենացին այնպիսի դարձուածներով է պատմում, որոնցից պարզ երևում է դարձեալ, որ իւր ժամանակ աւանդութիւն եղել է Հայոց մէջ թէ Վանայ հնութիւններն ու «ամբարտակ գետոյն» վերագրուած են եղել Շամիրամին: Այս գլուխը Խորենացին, ինչպէս գիտենք, իւր լեզուով և իւր կողմից է պատմում. բայց ոճերի և դարձուածների համար օգտւում է դարձեալ Եւսեբիոսի Քրոնիկոնից: Մենք այդ մասին կանգ առնել չենք ուզում, զի խնդիրն այն չէ թէ Խորենացին ինչպիսի «ոճաբանութիւն» ունի. արդեօք նա իւր սեփական բառերով ու դարձուածներով է նկարագրում որևէ բան, թէ այս կամ այն տեղից օգտուելով է անում իւր սեպհական նկարագիրը: Նկատենք միայն, որ այդ կողմից ոճի աղքատութիւնը յատուկ է Խորենացուն: Նա յաճախ միշտ նոյն ձևով ուրիշներից օգտուելով է նկարագրում, ինչպէս Յովհաննէս կաթուղիկոսը, երբ նա նոյն իսկ իւր ժամանակի անձերն ու դէպքերը նկարագրելիս օգտւում է Խորենացու դարձուածներից: Բայց ոչ ոք կարող չէ ասել թէ որովհետև Յովհաննէս կաթուղիկոսն, օրինակ, Աշոտ Թագաւորին և նորա «յարդարած կարգերը» Խորենացուց օգտուելով է նկարագրում, ուստի և նա սուտ է գրում և պատմութիւնը սարքում է: Դա ոճի առանձին յատկութիւն և աղքատութիւն է միայն: Այսպէս և Խորենացին Վանայ նկարագրի մէջ ինչքան էլ Եւսեբիոսից կամ ուրիշներից օգտուած լինի, նորա նկարագրի հիմքը մնում է իբրև իրողութիւն. դա Վանի և նորա հնութիւնների նկարագիրն է, և թէ այդ հնութիւնների շինողը Խորենացու ժամանակ համարուել է Շամիրամ: Բայց մենք դառնանք մեր խնդրին:

Իշտար, Շամիրամ, Աստղիկ (Անահիտ): Երբ մի անգամ՝ ըստ Խորենացու վկայութեան Շամիրամի մասին աւանդել եղել է Հայոց մէջ, ըստ ինքեան անհաւանական չէ, որ մի ժողովրդական զրոյց եղած լինի Շամիրամի և մի Հայի՝ Արայի, յարաբերութեան համար: Թէպէտև Խորենացու աղբիւրը գրաւոր է, Մար Աբաս. բայց վերջինիս աղբիւրը կարող է ժողովրդական եղած լինել, ուստի և Շամիրամի և Արայի զրոյցը ժողովրդական ծագում ունենալ: Տեսնենք այդ զրոյցի բովանդակութիւնը, համեմատելով ուրիշ ազգերի մէջ եղած նոյն զրոյցի հետ: Բայց նախ Շամիրամի բնաւորութիւնը:

Շամիրամն ըստ հնոց դուստր է Ասորեստանցոց Միլիտտա դիցուհու կամ ասորական Դերկետոյի: Նա նոյն բնաւորութիւնն ունի, ինչ որ իւր մայրը, սեմական ազգերի սիրոյ դիցուհին, Դերկետոյ կամ Աստարտէ (Atargatis). բաբելացոց և ասորեստանցոց Իշտարը:

Ասորեստանցոց մէջ այդ սիրոյ դիցուհին մի հզօր հրամանատար, մարտիկ աստուածուհի է, պատերազմի դիցուհին, նետ-աղեղով զինուած, այրական ու պատերազմական բնաւորութեամբ, ճակատամարտի և որսի թագուհին: Բայց Իշտարը միանգամայն և փարթամ պտղաբերութեան, հեշտութեան և զգայական սիրոյ դիցուհին է: Նա կապուած է Արուսեակ մոլորակի հետ, և նորա սիմբոլն է գիշերավարը (Արուսեակն արևը մտնելուց յետոյ): Փիւնիկէում և Ասորիքում այս սիրոյ դիցուհու նուիրական թռչունն էր աղաւնին: Նորա պաշտամունքը Բաբելացոց մէջ ցոփ և անառակ էր. նոյնպէս բուռն զգայական և անբարոյական էր ասորական Աստարտէի, ըստ Կտեսիասի, Դերկետոյի պաշտամունքը: Նոյն բնաւորութիւնն ունի և փիւնիկական Աշտարտը, որ պաշտւում էր կանաչ բլուրների և սրբազան անտառների մէջ:[1] Շատ տեղեր հին ժամանակ եղել են Շամիրամի անունով բլուրներ: Այսպէս Ստրաբոնը գրում է Կա-

1) Lehrbuch der Religionsgeschichte, herausg. von P.D. Chantepie de la Saussaye, Leipzig. 1897, I հտ. 190 եր. 197 եր. 225 եր.

պադովկիայի Տիանա քաղաքի համար. «Քաղաքն շինեալ է ի վերայ միոյ ի սարաձայրթ բարձրաւանդակաց անտի, որ կոչին Շամիրամայ» (Ստր. ԺԲ. 2. 7)։ Գ. Գարագաշեանը բերելով այս հատուածն աւելացնում է. «Տիանայ, որպէս և գաւառն Տիանիտիս՝ կը յիշեցունեն զԱնահիտ.. և էր արդարև, ըստ նմին Ստրաբոնի, ոչ կարի հեռի ի Տիանայ, անուանի մեհեանն Անահտայ Պերասիայ»։ «Բայց քաղաք նուիրեալ բուն Անահտայ էր Զելա, յորմէ ասէ Ստրաբոն թէ էր ի վերայ բարձրաւանդակի, որ կը կոչուէր Շամիրամայ»։ «Զելա, ասէ Ստրաբոն, ունի մեհեան անուանի նուիրեալ Անահտայ, այն է գիցն զոր պաշտեն և Հայք»։[1]

Սեմական ազգերի սիրոյ աստուածուհու պաշտամունքը Կիպրոսից կղզիների վրայով անցած էր և Կիւթերա և Սիկիլիա, ուր փիւնիկեան Աշտարտի անբարոյական պաշտամունքը խառնուած և միացած էր յունական Աֆրոդիտէի պաշտամունքի հետ։ Այս դիցուհին պաշտւում էր և Հայոց մէջ։ Մեր Աստղիկը, որ համապատասխան են գտնում Աֆրոդիտէին, համարւում է ասորիներից փոխառութիւն։ Նորա անունն իսկ՝ Աստղիկ, ըստ Հոֆմանի, թարգմանութիւն է ասորերէն Կաուկաբտա (kaukabta) բառի, որ նշանակում է աստղիկ, Արուսեակ (Venus) մոլորակը,[2] մեր այժմեան ժողովրդական լոյս-աստղը։ Սակայն ինչքան էլ Աստղիկը, որի պաշտամունքի մասին շատ տեղեկութիւն չունինք, սեմականների սիրոյ դիցուհին լինի՝ մտած Հայոց մէջ, հաւաստի յայտնի է, որ հնումը մեր Անահտի պաշտամունքը նոյն է եղել, ինչ որ սեմական սիրոյ դիցուհունը։ Անահիտը, թէպէտև իրանական ծագում ունի, կրել է սեմական ազդեցութիւն։ Ստրաբոնը գրում է թէ պարսից բոլոր աստուածները պաշտում են հայերը, մանաւանդ Անահտին, որին զանազան տեղերում և Եկեղիքում մեհեաններ են կանգնած, և թէ նորան այր և կին գերիներ են նուիրում. և այնուհետև աւելացնում է. «Մինչև ցայս վայր չէք տեղի զարմանալոյ. բայց դիցապաշտութիւն Հայոց երթայ անդր ևս, զի սովորութիւն է առ նոսա արանց աւագաց ձօնել զդստերս իւրեանց կուսանս. այլ այսչէ ինչ արգել յետ ապրոյ զանձինս ի պոռնկութիւն ի մեհեանսն Անահտայ զատանել արս որ ոչ խղճիցեն առնուլ զնոսա ի կնութիւն»։[1] Անահտի այս պաշտամունքը կատարելապէս նոյն է, ինչ որ սեմական սիրոյ աստուածուհունը։ Հայոց մէջ այս անառակ պաշտամունքը գտնելը շատ բնական է, երբ ինկատի ունենանք, որ Հայերը հարաւից և արևմուտքից ոչ միայն սահմանակից են եղել սեմական ազգերին, այլ և Հայաստանի հարաւային և արևմտեան կողմերի բնակիչները սկզբնապէս եղել են ասորիք և յետոյ են հայացած։ Այսպէս Անահտի մեհեաններ եղել են Եկեղիքում և Տարօնում, ուր, ըստ Ստրաբոնի, բնակիչներն առաջ եղել են ասորիներ։ Տարօնի Աշտիշատում Անահտի հետ եղել է և Աստղիկի պաշտամունքը։ Անահտի մի ուրիշ մեհեան եղել է Վանից հարաւ Անձևացեաց մէջ։ Նոյն տեղերում Պաղատոյ լեռան գլխին նաև Աստղիկի պաշտամունքը[2]։ Վանայ մօտ Արտամետում ևս Աստղկի պաշտամունքը յայտնի է Թովմա Արծրունուց (եր. 53 հտ.)։ Այնուհետև Վան քաղաքը, առաջին անգամ Խորենացու մէջ, կոչւում է քաղաք Շամիրամայ. նոյնը յիշում է և Թովմա Արծրունին (եր. 63. 240. 252). բացի այդ սա յիշում է Ճուաշ գաւառում Շամիրամ բերդ (եր. 258 հտ. 281), ամրոցն Շամիրամ (եր. 270)։ Շամիրամ գիւղ այժմ Նէմրութ սարի ստորոտում յիշում է Սարգիսեանը իւր տեղագրութեանց մէջ (եր. 272.)։

Շամիրամի անունով այս տեղերի կոչումները Հայոց մէջ Խորենացու ազդեցութեամբ մտած համարելու համար ոչ մի հիմք չունինք։ Նոյն իսկ պ. Խալաթեանն, ինչքան էլ Շամիրամի մասին աւանդութիւնները Խորենացու սար-

1) Գարագաշեան, Քնն. պատմ. Հայոց Բ. եր. 167 եւ.
2) Gelzer Zur arm. Götterlehre, եր. 123. 132.

1) Գարագաշեան, Քնն. պատմ. Հայոց Ա. եր. 267 եւ. Gelzer, Zur arm. Götterl. եր. 113.

2) Մ. Խորենացու մատենագրութիւնք. եր. 294, 301. «Տուեալ յայնմ տեղւոջ դեղս ախտականս առ ի կատարել զպղծութիւնս ախտից... առեալ ի յաստուածոցն ծերոց բարախօսաց ի պատիր ախտիցն, որպէս զծերսն Կիպրիանոսի առ ի պատիր Յուստինեայ կուսին» (եր. 294)։

քանն է համարում. սխալուած է ասելու, որ Խորենացին Տամիրամի զրոյցների համար ընդհանրապէս «իբրև ելակէտ ունի» (ИСХОДИТЬ) Հայաստանի տեղագրական անունները, որոնք կապուած են Ասորեստանի աշխարհակալ թագուհու անուան հետ»։ Ուրիշ խօսքով՝ Խորենացու ժամանակ՝ եղել են Տամիրամի անունով տեղեր և Խորենացին այդ անուններից օգտուելով սարքել է Տամիրամի մասին զրոյցներ։ Իսկ այդ տեղագրական անունները յիշուած են, գրում է պ. Խալաթեանը, «բստ երեւութին, միայն Ը.—Թ. դարից, այսինքն նոյն ժամանակից, երբ այդ միջոցին զօրացած Արծրունի իշխանների մէջ ձգտումն է առաջ գալիս Ս. Գրքի մի ակնարկութեան հիման վրայ՝ իրենց ցեղը հանել Ասորեստանի թագաւորներից»։ Որքան հասկանում ենք պ. Խալաթեանին, նա ուզում է ասել, որ այդ տեղերի անունները Տամիրամի անուանը կապել են շատ ուշ ժամանակում Արծրունի իշխանները։ Սակայն պ. Խալաթեանը այդ ասում է լոկ խօսքով։ Բայց, ինչքան էլ Արծրունիք իրենց հանէին Ասորեստանի թագաւորներից, ոչ մի հիմունք չունինք թէ նոքա իրենց նախնի համարած Սենեքերիմին, Սանասարին կամ Ադրամելէքին թողած՝ Տամիրամի անունով պիտի կոչէին իրենց Վանտոսպը։ Եթէ Տամիրամի անունով տեղեր և բլուրներ եղել են Հընումը շատ շատ կողմերում և նոյն իսկ Կապադովկիայում և Պոնտոսում, և եթէ սեմականների այդ սիրոյ դիցուհին ի թիւս այլոց պաշտուել է և Հայոց մէջ, կարող են ի հնուց անտի եղած լինել Տամիրամի անունով կոչուած տեղերը Հայաստանի յատկապէս այն կողմերում, որոնց բնակիչները ասորիներ են եղել և սեմականներին սահմանակից։ Միւս կողմից եթէ ըստ Խորենացու Արծրունիք և Աղձնեաց բդեշխները, իսկ ըստ Թովմա Արծրունու և Սասնոյ բնակիչները, իրենց սերած են համարում Ասորեստանցիներից, կարծում ենք, այդ և մի պատմական յիշողութիւն է միայն, քանի որ այդ կողմերի հայ բնակիչները ծագել են իրօք ասորիներից։ Տեղական ժողովրդի մէջ եղել է այդ պատմական յիշողութիւնը, որ յետոյ կարող էր հեշտութեամբ կապուել Ս. Գրքի մէջ յիշուած Սենեքերիմի որդոց հետ։ Սենեքերիմ և իւր որդիքը կարող են յետոյ Ս. Գրքից մտած լինել, բայց ոչ Ասորեստանցիների ծագման զրոյցը։ Այդ զրոյցը հին պէտք է համարել, ինչպէս հին են նաև Տամիրամն ու իւր զրոյցները և ոչ սարքովի բան։ Տեսնենք այդ զրոյցները։

Իշտարի ու Իզդուբարի և Տամիրամի ու Արայի առասպելները.-Ասորեստանցոց Իշտարը, որ չամուսնացած աստուածուհի է, իւր տարփանքի համար հոմանիներ է որոնում. բայց նա հեշտասէր կողմի հետ ունի և մի սոսկալի մահաբեր կողմ, որով նա իւր սիրականին մահացնում է և ապա վշտից հետևում է նորան մինչև Սանդարամետի բանդը՝ իւր տարփածուին յարութիւն տալու համար։ Իշտարի առասպելից յայտնի է Իզդուբարի նշանաւոր վէպը։

Հրաշալի գեղեցիկ դիւցազն է Իզդուբար, որին սիրում է Իշտարը։ Դիցուհին ինքն իրեն առաջարկում է գեղեցիկ Իզդուբարին, մեծ պարգևներ և իշխանութիւն խոստանալով նորան, որ իւր կամքը կատարէ. բայց Իզդուբարը մերժում է նորա բոլոր առաջարկութիւնները։ Այդ ժամանակ Իշտարը զայրանում է և սպանում Իզդուբարին։— Այսպէս սպանում է նա իւր մի ուրիշ տարփածուին ևս, Տամմուզին (tammuz), որի մահը ողբում է նա յետոյ և Սանդարամետ է իջնում նորան յարութիւն տալու համար։[1]

Ասորեստանցոց ու Բաբելացոց մէջ այս առասպելի պաշտամունքն ևս կար իւր արարողութիւններով։ Նոյնը կար և ասորոց մէջ Աթարի (Athar) և Ատեսի (Attes) համար, իսկ Փիւնիկեցոց մէջ Աշտարտի պաշտամունքի հետ միացած էր նորա սիրական Ադոնիսի պաշտամունքը. Տիւրոսում նոյն իսկ Ադոնիսի յարութեան տօն էին կատարում։

Արդ ի՞նչ է մեր Տամիրամի և Արայի զրոյցը։ Ինչպէս «այլասիրտն այն և կաթոտն Տամիրամ» նոյն է, ինչ որ իւր մայրը, սեմականների սիրոյ աստուածուհին, մարտիկ և տարփածին դիցուհին Իշտար—Աստարտէ,—

1. Lehrbuch der Religionsgeschichte, herausg. von P. D. Chantepie de la Saussaye, Leipzig, 1897. I. եր. 192. 216.

Աստղագանիս կամ Դերկետոյ, նոյնպէս և մեր Շամիրամի և Արայի զրոյցը նոյն է, ինչ որ Իշտարի և Իզդուբարի այս վէպը։ Համեմատութիւնը շատ պարզ է։ Մեր Արան նոյնպէս գեղեցիկ է, ինչպէս Իզդուբար, Ադոնիս և ուրիշները։ Ինչպէս Իշտարն Իզդուբարին, նոյնպէս և Շամիրամն Արային իշխանութեան խոստումներ է անում իր կամքը կատարելու համար։ Բայց Արան համաձայնութիւն չէ տալիս, ինչպէս և Իզդուբարը։ Իշտարը զայրանում և մահացնում է Իզդուբարին. այսպէս և Շամիրամ տիկինն «ի սաստիկ ցասման լեալ» գալիս կռւում է Արայի դէմ. և Արան մեռնում է այդ սիրոյ պատճառով։ Այնուհետև մեծ մայր Իշտարը սաստիկ ցաւում է և Սանդարամետ է իջնում իր տարփածուին յարութիւն տալու համար։ Նոյն յարութեան միջադէպը կայ և մեր առասպելի մէջ, միայն մեր հեթանոս հայերի հաւատալիքով պատմուած, և այս շատ բնական է։ Խորենացու և Անանունի մէջ այդ յարութիւնը քրիստոնէական հայեացքով փոփոխութեան է ենթարկուած, որ նոյնպէս շատ բնական է։

Առլէզք եւ Արայի յարութիւնը։— Ցայտնի է, որ մեր հեթանոս հայերն ունեցել են, ըստ Եզնիկի, «ի շանէ ելեալ» Արալեզք կամ Առլեզք կոչուած ոգիներ, «աներևոյթ զօրութիւնք», որ պատերազմի մէջ ընկած վիրաւոր քաջերին կամ դիւցազներին լիզում և ողջացնում են։ Այդ հաւատալիքը, ինչպէս երևում է, շատ հին պիտի լինի, քանի որ Պլատոնի հասարակապետութեան մէջ բերուած Էր նայի յարութիւն առնելը, թէպէտ և առանց Արալեզների, մեր այդ հաւատքի հետ նոյն ընդհանուր գծերն ունի։ Այստեղ ևս Էրը քաջամարտ է և սպանւում է պատերազմի մէջ։ Տասն օրից յետոյ, մինչ ուրիշների դիակները նեխած էին, Էրինը անխախտ և ամբողջ են գտնում, բերում են տուն, և տասներկուերորդ օրը, երբ խարոյկի վրայ էր բարձրացած, կենդանանում է Էրը։ Էմինն առաջին անգամ այս առասպելը համեմատութեան բերելով Արա գեղեցկի առասպելի հետ, աւելացնում է թէ Պլատոնի առասպելի իմաստը, «քաջք անկեալք ի պատերազմի. յառնեն», ոչ այլ ինչ է, բայց եթէ բուն հեթանոսական վարդապետութիւն նախնի Հայոց։ Եւ նա աշխատում է Էր հայը նոյնացնել Արա Հայկազնի հետ։[1] Այս հաւատն այնքան զօրեղ է եղել, որ նոյն իսկ քրիստոնէութեան ժամանակ Դ. դարում, ըստ Փաւստոս Բիւզանդի (Ե. դպր. ԼԴ. գլ.), չնայելով որ Մուշեղ Մամիկոնեանի գլուխը մարմնից կտրուած էր, բայց «ոչ հաւատային ընտանիք նորա մահուն նորա ... իսկ կէսք յառնելոյ ակն ունէին նմա»։ Այս պատճառով գլուխը կցնում են մարմնին և դնում մի աշտարակի տանիքում, կարծելով թէ «վասն զի այր քաջ էր, Առլեզք իջանեն և յարուցանեն զդա»։

Այսպէս պատերազմի դաշտում իբրև քաջ ընկնում է և Արան. «զտանեն զԱրայն մեռեալ ի մէջ քաջամարտկացն» եւ հրամայէ ընել զնա ի վերնատունն ապարանից։ Իսկ ի գրգռել միւսանգամ զօրացն Հայոց ի մարտ պատերազմի ընդ տիկնոջն Շամիրամայ՝ քինախնդիր լինել մահուան Արայի, ասէ. հրամայեցի աստուածոցն իմոց լեզուլ զվէրս նորա եւ կենդանասցի»։ Եւ Շամիրամն իրօք սպասում է, որ Արան պիտի կենդանանայ. «Միանգամայն եւ ակն ունէր դիւթութեամբ վհուկութեան իւրոյ կենդանացուցանել զԱրայ, ցնորեալ ի տռփական ցանկութենէն»։ Քրիստոնեայ մատենագիրը, որ այդպիսի աստուածների զօրութեան չէր հաւատում, Շամիրամի ձգտումն՝ աստուածների ձեռով Արային կենդանացնելու բացատրում է «դիւթութեամբ վհուկութեան»։ Միւս կողմից նա չէր կարող երբէք հաւատալ, որ աստուածները կամ Շամիրամ իր կախարդութեամբ կենդանացրած լինին Արային. ուստի և պիտի գրէր թէ «Նեխեցաւ դի նորա, հրամայեաց ընկենուլ ի վիհ մեծ և ծածկել»։ Այստեղ եթէ վերջացնէր, առասպելը թերի կմնար, զի հայերը գրգռուած էին և նոքա հանդարտում են, երբ իմանում են, որ Արան յարութիւն է առել. «Եւ այսպէս համբաւեալ զնմանէ ի վերայ երկրիս Հայոց. և հաւանեցուցեալ զամենեսեան դադարեցուցանէ զխռովին»։ Ուստի և Արայի յարութիւն առնելու պատմութիւնը պէտք էր պահել, միայն մի ձևով բացատրած։ Եւ նա

1) Վէպք Հնոյն Հայաստ. եր. 146 եւն.

բացատրած է շատ պարզ կերպով. «Զմի ոմն ի Տոհմայնոց իւրոց զարդարեալ ունելով ի ծածուկ, համբաւէ զնմանէ այսպէս. լիզեալ աստուածոցն զԱրա և կենդանացուցեալ լցին զփափագ մեր և զհեշտութիւն. վասն որոյ առաւել յայսմ հետէ պաշտելիք են ի մէնջ և փառաւորեալք, իբրև հեշտացուցիչք և կամակատարք»։ Դարձեալ քրիստոնեայ մատենագրի համար մի յարմար առիթ էր այդ առասպելի մէջ բացատրելու նաև Առլեզների պաշտամունքի խաբէական ծագումը. «Կանգնէ և նոր իմն պատկեր յանուն դիւաց, և մեծապէս զոհիւք պատուէ. ցուցանելով ամենեցուն, իբր թէ այս զօրութիւն աստուածոցն կենդանացուցին զԱրա»։ Այս գրուածքը մութն է. «նոր իմն պատկեր» բառը կարելի է հասկանալ, թէ Շամիրամը նոր աստուածութիւն չէ հաստատում, այլ եղած աստուածների համար «մի նոր պատկեր» արձան է կանգնում։ Բայց կարելի է և այնպէս հասկանալ թէ նա նոր աստուածութիւն, Առլեզների պաշտամունքն է հաստատում։ Այն ժամանակ այդ հակառակ է նոյն իսկ առասպելի էութեանը, քանի որ Հայոց մէջ այդ հաւատքի գոյութիւն ունենալն արդէն ենթադրում է, որ Հայերը հաւատում են թէ Արան կարող է յարութիւն առնել և յարութիւն է առել։ Հակառակութիւնն իսկ ցոյց է տալիս, որ քրիստոնեայ մատենագրի կողմից է աւելացրած այդ։ Այդ հատուածն Անանունի մէջ (Սեբէոս, եր. 6.) գտնում ենք այսպէս. «Եւ այնպէս հանէ համբաւ Արալեզաց տիկինն Շամիրամ», որ դարձեալ մութն է։

Ինչպէս էլ լինի, այդ գծերը պարզ կերպով քրիստոնեայ հեղինակից են մտած հին առասպելի մէջ, որ քրիստոնէական ձևով և հայեացքով է պատմուած։ «Եթէ այդ և հեմերական յաւելուածները դէն դնենք, գրում է պ. Գելցերն այս առասպելի համար, կըմնայ միայն տարական սիրոյ աստուածուհու և իւր տարփածուի առասպելը. Շամիրամի զրոյցի մէջ պահուած է Աստղկի առասպելը», աւելացնում է նա։ [1]

Թէ Արան ժողովրդական զրոյցով յարութիւն է առել, այդ տեսնում ենք և Թոմա Արծրունու մէջ։ Այստեղ (եր. 215) գտնում ենք մի այսպիսի աղճատուած կտոր. «Եւ դաշինս արարեալ յայնկոյս քան զՎանտոսպ ի տեղւոջն արձանաշար քարակարկառ գօգաձև միջոցի երկուց բլրակաց, որ հայի յհիւսիւրոց արևման կուշտն, ի վերայ Լեզուոյ գեաւղջն, որ զօրացն զեղեցիկ առասպելաբանեն սպիանած վերայն սպանելոցն ի մանկանցն Շամիրամայ»։ Վերջին ընդգծած մասը աղաւաղուած է։ Այսքանը միայն հասկացւում է աղճատուած ձևից թէ Շամիրամի մանուկներից ըսպանուածների վէրքերի սպիանալու մի առասպել է դա։ Բայց բնագիրը վերականգնելը շատ հեշտ է։ Աղճատումը միայն տառերի՝ յ, ց, ե, ի ևլն մէջ է։ Պատկանեանն արդէն սկզբի երեք բառի համար իբրև ծանօթութիւն դընում է. «Թերևս՝ ուր զԱրայն գեղեցիկն» (տես նոր. Բուզ. յէջն 20)։ Այնուհետև «սպիանած» բառը շատ պարզարար կամ աշխարհաբառի ձևով «սպիացած», կամ աւելի «սպիանալ» պէտք է կարդալ։ Անհասկանալի «վերայն» բառը «վիրացն» է, քանի որ վէրքերը պէտք է սպիանան։ Այսպէս բնագիրը կըստանանք. «Ուր զԱրայն գեղեցիկ առասպելաբանեն՝ ըսպիանալ վիրացն սպանելոյն ի մանկանցն Շամիրամայ»։ Մենք «սպանելոցն» բառն ես եզակի «սպանելոյն» դարձրինք (Հմմտ. Խորենացի. Ա. ժե. մեռանի Արայ ի պատերազմին ի մանկանցն Շամիրամայ). մի անգամ որ «զարայն» դարձած է «զաւրացն», ետևից պիտի բերէր և «սպանելոցն» յոգնակի թիւը։ Թովմայի այս կտորից իմանում ենք, թէ առասպելաբանում են, որ Շամիրամի մանուկներից սպանուած Արայ գեղեցկի վէրքերը սպիանում են, ուստի և Արան կենդանանում է, Լեզուոյ գիւղում։

Նոյն զրոյցը գտնում ենք և այսօր։ Ներսէս Սարգիսեանն իւր Տեղագրութեանց մէջ գրում է նոյն գիւղի մասին. «Զարմէ ասի յոմանց տեղի լինել անկմանն Արայի ի Շամիրամայ, որոյ զոմն ի Տոհմայնոցն զԱրայ կարծեցուցեալ լուր ենան եթէ դին լիզեալ ողջացուցեալ են. և յայնմանէ, ասեն, մնաց անուն գեղջն Լէզք»։ [1] Ինչքան էլ Սարգիսեանը ժո-

1) Zur armen. Götterlehre, եր. 132։

1) Ն. Սարգիսեանն, Տեղագրութիւնք ի Փոքր եւ ի Մեծ Հայս, Վենետիկ. 1864. եր 264.

ղովրդից է առնում, ինչպէս պարզ երևում է «ասի յոմանց», «ասեն» բառերից, բայց նա ժողովրդականը համապատասխանութեամբ արձանագրել չէ կարողանում ընդ գծած տողերի մէջ։ Նա ենթարկւում է Խորենացուն։[1] Աւելի համապատասխանութեամբ գրի է առնում նոյն զրոյցը Սրուանձտեանը Գրոց Բրոցի մէջ (եր. 52). Լէզքը իր անունով և հին պատմութեամբ յայտնի է. ուր Շամիրամի աստուածները մեր Արայ գեղեցիկին մեռած մարմինը լզեր ու կենդանացուցեր են եղեր. և Արալէզք անունով կուռք ու աստուած շինեցին պաշտեցին այն ժամանակ Հայեր այս գեղի բարձր գագաթին վրայ ուր այժմ Ամենափրկչի մատուռն է ։[2]

Այս պատմութեան էութիւնը, Լէզք գիւղի հետ կապուած այս առասպելը, թէ Շամիրամի մանուկներից սպանուած Արայի վէրքերն այդտեղ են սպիանում, Խորենացուց չէ ծագում ոչ Արծրունու և ոչ միւսների մէջ, զի ըստ Խորենացու նախ՝ Արան յարութիւն չէ առնում և ապա նա սպանւում է Արայի դաշտումն, Այրարատում, և այնտեղ էլ Շամիրամը հրամայում է աստուածներին լիզել նորա վէրքերը։ Եւ երբ նա հաւատացնում է հայերին թէ Արան յարութիւն է առել, նոր գալիս է Վանայ կողմերը (Ա. ժզ.)։

Ասել թէ Արծրունին և Սրուանձտեանն իրենցից ստեղծում են այդ զրոյցը, ելակէտ ունենալով միայն Լէզք անունը, այդ հեշտ պրծնելու մի միջոց է միայն։ Եւ այդ հեշտ ու պատրաստ միջոցն է բանեցնում պ. Խալաթեանը խեղճ Թովմա Արծրունու վերաբերմամբ ևս։ Սորա պատմածները «Շամիրամի և Արայի» ինչպէս և մի քանի հայ նախարարների և թագաւորների մասին, ինչպէս են Հայկ, Տիգրան Ա., Վաղարշ, Երուանդ, Արտաշէս Բ. և ուրիշները, բնաւ պէտք չէ համարել, ինչպէս կարող է երևալ, Խորենացու բերած վիպական հատուածների փոփոխակներ, և այս հիման վրայ այս վերջիններիս իսկութեան համար ապացոյցներ կազմել։ Միանգամ ընդ միշտ պէտք է իմանալ, յայտնում է կարուկ կերպով պ. Խալաթեանը, որ Թովմասը իր պատմութեան հին մասը գրելիս սովորաբար (այո՛, բայց միայն սովորաբար) կրկնում է Խորենացու ասածը, կամ թէ մշակում է նորա զրածը ոչ առանց Փանտաստիկական յաւելումների, որոնց նպատակն է մեծացնել Արծրունիներին։ Եւ այդ ամենն այնքան ակնյայտնի է, աւելացնում է պ. Խալաթեանը, որ նոյն իսկ «ժամանակի կորուստ է» այդ քննելը[1]։—Եւ այսպէս վերջացաւ «սովորաբար» Խորենացի և «ֆանտաստիկական յաւելումներ» և «ժամանակի կորուստ» այդ քննելը։ Թ. Արծրունին էլ գտաւ իր դատավճիռն ու գնահատութիւնը։ Խորենացու մեղքը միշտ այն է, որ նա շատ բան պատմում է, որ իրենից առաջ ուրիշները չեն պատմել։ Իսկ Թովմա Արծրունու մեղքն էլ այն է, որ նա Խորենացուց յետոյ է ապրել և Խորենացուց օգտուել է, թէպէտ և կան բաներ, որ նորանից տարբեր է պատմում, ինչպէս այս Լեզուոյ գիւղի զրոյցը։ Այդ դէպքում նա «ֆանտաստիկական յաւելումներ» է անում։

Բայց Թովմա Արծրունին, օրինակ, Տիգրանի և Արտաշէսի պատմութիւնն անելիս իբրև աղբիւր դնում է յոգնակի Թուով. «Որպէս ցուցանեն առաջինքն ի պատմագրաց (եր. 36)։ «Որպէս բացայայտեն զիրք պատմագրացըն (եր. 52)։ Այդ սուտ է գրում նա. միայն մի աղբիւր ունի, Խորենացի. մնացածը ֆանտաստիկական յաւելումներ են։ Ուրիշ տեղ (եր. 44) նա գրում է. «Իսկ առ մեզ հասին զրոյցք այս ըստ մնացորդաց պատմագրացն առաջնոց, ի Մամբրէէ վերծանողէ և ի նորուն եղբօրէ Մովսէս կոչեցելոյ, և միւսումն

1) Հմմտ. Խորենացի Ա. ժե. «Զմի ոմն ի հոմանեաց իւրոց զարդարեալ . . . համբաւէ զնմանէ այսպէս, լիզեալ աստուածոցն զԱրայ եւ կենդանացուցեալ»։ Հմմտ. Անանուն (Սեբէոս եր. 5) «Զարդարէ զմի ոմն ի հոմանեաց իւրոց այր պաշտաւնեայ, եւ համբաւ հանէ զԱրայի լիզեալ աստուածոցն եւ յարուցանել»։

2) Թէ ումնից է առնում Սրուանձտեանը այս զրոյցը՝ յայտնի չէ. եթէ արդի ժողովրդական զրոյցները չեն աղբիւրը, այն ժամանակ կարող էինք ենթադրել թէ նա Թ. Արծրունուց է առնում եւ թէ նորա ձեռին եղել է մի ձեռագիր, որի մէջ Արայի վէրքերի սպիանալու հետքն աղճատուած չէ եղել։ Դժուար է ենթադրել, որ Սրուանձտեանը վերականգնէր այդ աղճատուած հետքը։ Սրուանձտեանի գիրքը շատ երեք տարի վաղ է հրատարակուած քան Պատկանեանի՝ Թովմայի հրատարակութիւնը։

1) Халат. Арм. Эпосъ եր. 151.

Թէոդորոս Քերթող»...: Այստեղ էլ նա սուտ է գրում, կամ երբ Հայկի և Բէլի պատերազմի մասին գրելիս աւելացնում է. «Զօր (զԲէլ) ամենայն իւրովք ի պատմագրաց տանն փախստեամբ դարձեալ գնաց յԱսորեստան» (եր. 24), — այստեղ էլ նա «ֆանտաստիկական յաւելում» է անում, որովհետև Խորենացին այսպիսի բան չէ յիշում. կամ երբ Թովմա Արծրունու մէջ Հայկը Բէլին ասում է, «Տուն դու և երամակ շանց՝ որ զկնի քո տողեալ սահին», այստեղ էլ «ֆանտաստիկական» յաւելում է անում, զի այդ չկայ Խորենացու մէջ... բայց չէ՞, այդ «ֆանտազիա» չէ, զի բարբարոսաբար ծաղրել է Անանունը (Սեբէոս, եր. 4), որի մէջ կայ «Տուն ես դու և յերամակէ շանց՝ դու և ժողովուրդ քո»: Այդպէս հէշտ կերպով կարելի չէ պրծնել մի պատմագրի համար, որ աղբիւրներ է յիշում, և որ ինքն իւր համար ասում է թէ ձեռնարկելով գրել «Որ ինչ խեղճաբանից անտի շինութեանց աշխարհիս Հայոց ի Հայկայ աղեղնաւորէ և ի նորուն զարմից և ցկայթոտ և վավաշոտ Շամիրամն տիկին Ասորեստանեայց եւ ի նմանէ յայլս եւ յայլոց եւս յաւէտ ձեռակերտք եւ շինուածք յիշատակարանացն յերկրիս մերում եղեն՝ մեր առ ամենայնն անձամբ հասեալ եւ աչօք տեսեալ»... (եր. 293): Թովմա Արծրունին Խորենացուց, անշուշտ, խիստ շատ է օգտւում. բայց նա ունի և ուրիշ գրաւոր աղբիւրներ: Խնդիրը, հարկաւ, այն չէ, որ Թովմա Արծրունին ևս կարող է այս կամ այն բանն իրենից յարմարեցրած լինել, բայց ամեն ինչ, որով նա տարբերւում է Խորենացուց, նորա յարմարեցրածը համարել կարելի չէ: Այդպիսի յերիւրումները կամաց կամաց և բազմաթիւ մարդոց ձեռով են պատրաստւում: Եւ երբ մենք ոչ մի փաստ չունինք այս կամ այն պատմուածքի համար թէ Արծրունու իրեն սարքածն է, չենք էլ կարող նորա «ֆանտաստիկական յաւելումը» համարել: Այսպէս և երբ նա պատմում է թէ առասպելաբանում են, որ Շամիրամի մանուկներից սպանուած Արայ գեղեցկի վէրքերն սպիացած են Լեզուաց գիւղում — մենք իրաւունք չունինք ասելու թէ նորա աղբիւրը Խորենացին և իւր «ֆանտազիան» են: Նորա աղբիւրն այդտեղ ժողովրդական զրոյցն է: Մենք այդ կրկնենինք ներքեւում ևս: Այստեղ աւելորդ չի լինիլ մի երկու խօսքով կանգ առնենք պ. Խալաթեանի մի ուրիշ կարծիքի մասին ևս:

«Արայի զրոյցն արուեստական կերպով շինուած է մի ամբողջ շարք գրաւոր յիշատակարանների վրայ», գրում է պ. Խալաթեանը (եր. 145): Եւ այդ «գրաւոր յիշատակարաններն» են Դիոդոր Սիկիլիացին, Աստուածաշունչ, Եզնիկ, Փաւստոս, Կղեմէս Աղեքսանդրացին: Թէ Խորենացին կամ իւր աղբիւրը Մար Աբաս Շամիրամի պատմութեան համար կարող էր օգտուել այս կամ այն գրաւոր յիշատակարաններից և օգտուած էլ է, այդ մի կողմն ենք թողնում: Բայց շատ զարմանալի է, որ այդ զրոյցը «սարքողը», ըստ պ. Խալաթեանի, մի կտոր Դիոդոր Սիկիլիացուց է առել, մի կտոր Աստուածաշնչից, մի կտոր Եզնիկից, մի կտոր Փաւստոսից, մի ուրիշ կտոր էլ Կղեմէս Աղեքսանդրացուց, մի բառ էլ «Արա»(=գեղեցիկ) պարսկերէնից է առել, մնացածն էլ «իւր հարուստ երեւակայութեամբ» լրացրել է, և կամ «բիբլիական — քրիստոնէական հայեացքներով» առաջնորդուած՝ Յովսէփ գեղեցկի պատմութեան ձեւով «ողջախոհութեան զգացմունքից» Արային մերժել է տալ վավաշ Շամիրամի սէրը [1] (մի ողջախոհութիւն, որ հայերն անպատճառ բիբլիական քրիստոնէականից պիտի սովորէին), և ահա՛ դուրս է եկել մեր Շամիրամի և Արայ գեղեցկի առասպելը՝ պատահաբար ճիշտ նոյնը, ինչ որ Շամիրամ — Իշտարի և իւր գեղեցիկ ու ողջախոհ սիրական Իզդուբարի առասպելն է, մի առասպել որ սեպագրութեանց մէջ կարդացուած է: Պ. Խալաթեանի ճանապարհը շատ երկար ու պատահականութեամբ լի է: Կարծում ենք կարճ ու բնական ճանապարհն այն է, որ ասենք թէ քանի որ սեմականների սիրոյ վավաշ, բուռն զգայական դիցուհու պաշտամունքը մտած էր մեր մէջ, ուստի և այդ առասպելն ևս, որ նոյն դիցուհու առասպելն է, կարող էր դիցուհու պաշտամունքի հետ մտնել Հայոց մէջ: Այս կասէր անշուշտ պ. Խալաթեանն, եթէ այդ առասպելն ամենից առաջ յիշուած լինէր ուրիշ ամեն մի մատենագրի, օրինակ՝ Փաւստո-

1) А Халат. Арм. Эпосъ. եր. 143 հմմ.

սի, Եղնիկի մէջ, բացի Խորենացուց։ Եւ Խորենացին միջաւոր է, հարկաւ, որ ինքն է ամենից առաջ յիշում այդ։ Բայց մենք գտնում ենք վանայ Լեզք կամ, ըստ Թոմայի, Լեզուոյ գիւղին։

Լէզքի եւ Արտամետի զրոյցները։— Սրուանձտեանը փիրեում յիշուած գրքի մէջ ասում է թէ Լեզք գիւղի բարձր գագաթի վրայ, ուր այժմ Ամենափրկչի մատուռն է, «ընեռագրով քարեր լեցուն են. եւ ձուլածոյ հին պղնձէ կենդանեաց փոքր արձաններ գտնուեցան մեր օրերը դեռ եւս քանի մի տարի առաջ»։ Այս նկարագիրը ցոյց է տալիս, որ Լեզքը շատ հին ժամանակ, արդէն Արծրունուց եւ Խորենացուց շատ առաջ մի դեր է խաղացել։ Դա հաւանօրէն եղել է կրօնական պաշտամունքի տեղ, որի հետքերը մինչեւ այժմ մնում են. «Այս Լեզք գիւղի մօտերը կայ մի թօնիրի ձեւով աղբիւրի փոսակ կամ ջրհոր, որ Սուրբ Թոնիր կըկոչեն, ուր յաճախ գնացողներ կան, շատերուն իբրեւ ուխտատեղի»։ Հեթանոսական պաշտամունքի մնացորդը լինելը շատ պարզ է։ Բայց ինչ պաշտամունքի մնացորդ է այդ։ Շամիրամի—Իշտարի—Աստղկի։ Այս բացատրում է մեզ «Սուրբ Թոնրի» հետ կապուած առասպելը, որ բերում է Սրուանձտեանը։ «Մի միայն մէկ ձուկ կերեւի այդ ջուրին մէջ. եւ որին որ երեւի, անոր բախտն ու ուխտը կը կատարուի։ Դա կնկան կերպարանք ունի եղեր. եւ արծաթէ օղն ալ իր քիթն անցուցած՝ կըտեսնուի տակաւին։ Երէցկին է եղեր դա. կին կարի գեղեցիկ. երբ նստած թոնրի շուրթն հաց կըթխէ, աղքատ մը կուգայ հաց կ'ուզէ, կուտայ։ Կերակուր կուզէ, կուտայ։ Գինի կ'ուզէ, կուտայ։ Թշուառականը կըհամարձակի պագ մի ուզելու, երէցկինը կըվարանի, բայց . . . պագն ալ կուտայ։ Եւ յանկարծ նոյն վայրկենին երէցը ներս կըմտնէ. երէցկինը ամօթէն ու ահէն ինքզինքն կըձգէ ի թոնիր կրակին մէջ . . . կրակն ջուր դառնալով, ինքն ալ ձուկ։ Աստուծոյ հրամանով յաւիտենական յիշատակ կըմնայ նոյն տեղ»։ [1]

1) Սրուանձտեան, Գրոց Բրոց, եր. 53. Այս առասպելի վարիանտը, ոչ մի ուրիշ տեղ չկապուած, Տ. Նաւասարդեանի Հայ ժող. հէքեաթներում, է. գիրք, եր. 39.

Այս զրոյցն ինքը պ. Խալաթեանը համարում է, նոյն իսկ իր «Հայոց վէպի» մէջ, Շամիրամի առասպելի շրջանին պատկանող մի պատմուածք, որ «Թերեւս ի հնուց անտի Հայաստան է մտած Ասորիքից եւ ժամանակի ընթացքում կորցրել է իր արտաքին, հեթանոսական պարականը, բայց ոչ փարուլան։ Այս զրոյցի հնագոյն ձեւը բերած է Դիոդոր Սիկիլիացին. Դա Դերկետոյ դիցուհու զրոյցն է, որ իր դուստր Շամիրամի ծնունդից յետոյ ձուկ է դառնում յանցաւոր սիրոյ համար։ [1] Պ. Խալաթեանն այս մասին խօսած է իր մի ուրիշ աշխատութեան մէջ [2], որ ցաւ է ձեռի տակ չունինք։ Մենք չենք յիշում թէ այս տեղ նա ինչպէս է հաստատում իր այդ կարծիքը, բայց մենք այդ ճիշտ ենք համարում։

Շամիրամի մայրը Դերկետոն (Atargatis) ջրի աստուածուհի է։ Նորա սրբազան կենդանիքն են Փիւնիկիայում եւ Ասորիքում աղաւնին եւ ձուկը։ Ասկալոնում, ուր նորա պատկերը ձկան մարմնով էր հանած, նորա տաճարը շինուած էր ձկնահարուստ մի լճի մօտ։ Նորա տօնի օրերը ջուր էին բերում նորա տաճարը եւ սրսկում։ Այս ամենը յիշեցնում է մեր Վարդավառին, որ Անահտի կամ Աստղկի տօնն է համարւում, ջուր սրսկելը եւ աղաւնի բաց թողնելը, մի սովորութիւն, որից երեւում է, որ մեզնում եւս այդ աստուածուհուն նուիրական եղած են աղաւնին եւ ջուրը։ Պ. Խալաթեանը կարծում է թէ Լեզքի այդ առասպելը կորցրել է իր հեթանոսական պարագան։ Բայց այդ ճիշտ չէ։ Սուրբ Թոնրի, ջրի ու ձկան պաշտամունքն ինչպէս հեթանոսական է եւ ոչինչ չունի քրիստոնէութեան հետ։ [3] Այս պաշտամունքը հարկաւ նոր չէ եւ գալիս է շատ հին հեթանոսական ժամանակներից. նոր չէ եւ այդ Սուրբ Թոնրի հետ կապուած առասպելը, որ սիրոյ աստուա-

1) Халат. Арм. Эпосъ, եր. 150.

2) Очеркъ народн. арм. сказокъ, Москва, 1885.

3) Թոնիրն ու թոնրում այրուելը բոլորովին ուրիշ մասն է, որ եկել կպցուել է սկզբնական սիրոյ դիցուհու այս առասպելին։ «Սուրբ թոնիրը» ցոյց է հեթանոսական օջախի պաշտամունքի մնացորդ լինելու։ Հմմտ. Դր. Ե. Հայկի առասպելը.

ծուհու այս պաշտամունքի հետ ի հնուց անտի մտած պիտի լինի Հայոց մէջ, ինչպէս ոչ թէ մտած, այլ հայացած ասորիները պահած են այդ կողմերում։

Ի՞նչ է եզրակացութիւնը։ Այսօր Վանայ նոյն Լէզք գիւղի մօտ, ուր ըստ Արծրունու սպանում են Շամիրամի մանուկներից սպանուած Արայի վէրքերը, գտնում ենք սեմականների սիրոյ դիցուհու և հեթանոսական պաշտամունքը. և որ գլխաւորն է, այդ պաշտամունքի տեղի հետ կապուած է, թէպէտ և առանց Շամիրամ անուան, մի զրոյց, որ քննութիւնը ցոյց է տալիս թէ նոյն սիրոյ աստուածուհունն է։ Այսօրուայ այդ զրոյցն ու պաշտամունքը չկան Խորենացու և Արծրունու մէջ և չեն էլ կարող սոցանից անցած լինել ժողովրդին։ Դա հնութեան մնացորդ է։ Եւ երբ այսօր Խորենացուց անկա՛խ գտնում ենք սեմական սիրոյ աստուածուհու պաշտամունքն ու առասպելը Վանայ մօտ Լէզք գիւղում, մի թէ դա ապացո՞յց չէ, որ այդ տեղը հնումը նուիրական է եղել Շամիրամին։ Եւ մի թէ այսօրուայ այդ պաշտամունքն ու զրոյցը, որ շինծու չեն, չե՞ն վկայում, որ նոյն տեղում կամ Վանայ մօտիկ ուրիշ տեղերում արդարև եղել են Շամիրամի վերաբերեալ ուրիշ զրոյցներ ևս։ Եւ եղել են այդ զրոյցները ու կան ցայժմ, որոնցից մէկն է Արծրունու գրածը, այսինքն Արայ գեղեցկի սպանուելը Շամիրամի մանուկներից և նորա յարութիւն առնելը. մի ուրիշն է Շամիրամի մահուան մասին Խորենացու պատմածը. մի երրորդն է արդի զրոյցը Շամիրամի մասին, որ բերում է Ն. Սարգսեանն իւր Տեղագրութեանց մէջ։

Լէզք գիւղի հետ կապուած այսօրուայ այդ մի զրոյցը միայն, որ Խորենացուց անկախ գոյութիւն ունի, ցոյց է տալիս որ մենք իրաւունք չունինք Շամիրամի մասին պատմուած արդի միւս զրոյցը «Խորենացու ազդեցութեամբ կազմուած մի նորագոյն զրոյց» համարելու, ինչպէս կարծում է պ. Խալաթեանը (եր. 149)։ Նորա պատճառաբանութիւններից գլխաւորն այն է, թէ «գործողութեան տեղը միենոյն է, Վանայ լճի շրջակայքը»։ Սակայն այդ կարող չէ հաստատել թէ այսօրուայ Շամիրամի մասին զրոյցները Խորենացուց են անցած ժողովրդին։ Չէ՞ որ Լէզք գիւղի այդ Սուրբ Թանրի առասպելի համար ևս գործողութեան նոյն տեղն է. բայց այդ առասպելը Խորենացուց չէ մտած ժողովրդի մէջ։ Գործողութեան տեղի նոյն լինելը կարող է մինչև իսկ պ. Խալաթեանի կարծիքի հակառակը հաստատել։ Եթէ մի հին զրոյց յարատևում է ժողովրդի մէջ, ասել չի ուզիլ ամենից աւելի այնտեղ պիտի յարատևի, ուր առասպելը կապուած է որոշ տեղի հետ։ Եթէ հնումը Շամիրամի զրոյցները Վանայ մօտերն են այս կամ այն տեղի հետ կապուած, շատ բնականօրէն մենք այսօր ևս նորա առասպելներն աւելի շատ նոյն տեղերում կըգտնենք քան որև է ուրիշ տեղում։

Խորենացին չէ ասում թէ Շամիրամի մահն իւր իմացած զրոյցով յատկապէս ո՛ր տեղի հետ է կապուած։ Նա միայն ընդհանուր ձևով գրում է. «Ասա ուրեմն զմահն ասել Շամիրամայ»։ Ենթադրաբար իմանում ենք Վանայ կողմերը։ Իսկ արդի զրոյցը որոշ կերպով ցոյց է տալիս այդ տեղը. Շամիրամի վերջը կապուած է Արտամետի հետ։ Եւ այս իւր առանձին նշանակութիւնն է ստանում, երբ գիտենք, որ ըստ Թովմա Արծրունու (եր. 53 հտ.) նոյն տեղում եղել է Աստղկի պաշտամունքը։

Այնուհետև պ. Խալաթեանի երկրորդ պատճառաբանութիւնն է թէ Սարգիսեանի բերած արդի զրոյցի մէջ ևս «վհուկ և հեշտասէր» է դուրս գալի Շամիրամ ինչպէս Խորենացու մէջ։ Սխալւում է պ. Խալաթեանն ասելով թէ այդ գծերը «Խորենացու իւրատեսակ պատկերացումն են Շամիրամի մասին» (своеобразное представленіе)։ Շամիրամի հեշտասիրութիւնն ու տռփանքը, հոմանիներ որսնելը, գիտենք, Խորենացու ստեղծածը չէ։ Իսկ ինչ որ վերաբերում է Շամիրամի վհուկ լինելուն Խորենացու մէջ, ինչպէս նորա յուռութներին, ինչպէս և ուլունքները ծովը ձգելուն, նոյն իսկ պ. Խալաթեանը կարծում է թէ այդ կարող է լինել «Խորենացու ժամանակների յետնագոյն (?) զրոյցների արձագանգներ» (եր. 148 հտ.)։[1] Եւ երբ մի ան-

1) Ինչպէս չենք համաձայնում «Խորենացու ժամանակների յետնագոյն զրոյցների արձագանգներ» (отго-

զամ Խորենացու ստեղծածը չեն այդ գծերը, ուստի և ոչ մի արժէք չունի այն թէ Խորենացու մէջ և արդի զրոյցի մէջ Շամիրամը վհուկ ու հեշտասէր է դուրս գալիս։ Այդ կընշանակէ միայն, որ նոր զրոյցի մէջ Շամիրամը, ինչպէս իւր անունը, նոյնպէս և իւր բնաւորութեան այդ երկու էական գծերը պահել է, բայց այդքան միայն։ Էլ ուրիշ ոչ մի նմանութիւն չենք գտնում Շամիրամի մասին Խորենացու պատմածի և մեր արդի զրոյցի մէջ, որ բերում է Սարգիսեանը։ Իզուր է կարծում պ. Խալաթեանը թէ Խորենացու Զրադաշտի և արդի զրոյցի ծերունու մէջ մի համեմատութիւն է գտել։ Այդ երևակայական է միայն։

Բաղդատութեան համար մենք այստեղ կբերենք Արտաշէսի զրոյցը, որի բնագիրը գտնելը դժուար է։ Նկատենք առաջուց, որ մենք չենք վստահանում ասելու թէ Սարգիսեանը հաւատարմութեամբ գրի առած լինի ժողովրդական զրոյցը, առանց այս կամ այն բանի մէջ ենթարկելու Խորենացուն։ Լեզգի զրոյցի մէջ նա ցոյց է տուել, որ ինքը հարազատ գրի առնող չէ։

Լուիցուք և զմիւս առասպելն զոր ասեն զՇամիրամայ, զոր և համառօտ բանիւ յիշէ Խորենացի ասելով Ուլունքն ծով Շամիրամայ։ Թագուհին Շամիրամ որ մի ի հզօր և ի մեծագործ ինքնակալացն էր, շրջագայեալ, ասեն, երբեմն զբօսանաց աղագաւ յերկրին Վասպուրականի՝ տեսանէ ուրեք մանկունս խմբեալ ի մի. և մերձ եղեալ առ նոսա տեսանէ զի գտեալ նոցա ուլունս ի գետնի՝ ի գնին կան նոցին. խոկոյն ծանուցեալ զպատուականութիւն նոցա՝ առնու ի ձեռաց մանկանցն և պարգևս տուեալ արձակէ զնոսա։ Ուլամբքն այնուհետև սկսանի Շամիրամ մոգել և կախարդել, և ըստ ապականեալ սրտի իւրոյ զամենայն չարութիւն գործել ընդ երկիրն համօրէն. զոր կամէր առ ինքն կոչել ի լրումն ափանացն՝ զօրութեամբ ուլանցն ոչինչ դժուարէր, և զոր կամէր կորուսանել՝ և յայնմ յաջողէր անաշխատ, մինչև սաստանել ամենայն ումեք և չկարել ծիկ հանել։ Ծերոյ ուրեմն որ երթևեկէր առ նա և ամենայն իրաց նորա հմուտ և իբր խորհրդական էր, բազում ժամանակս խորհելով ի մտի թէ զիարդ զերծուցէ զերկիրն ի ձեռաց նորա կամ ի զօրութենէ ուլանցն, յաւուր միում մինչդեռ յԱրտամետ քաղաքին էր ընդ թագուհւոյն, ժամ դիպող գտեալ՝ յափշտակեալ ի ձեռաց նորա զուլունս փախչի։ Զայրացեալ Շամիրամայ և ի ցասման մեծի եղեալ յարձակի զհետ նորա, և չկարացեալ հասանել՝ առ անհնարին կատաղութեանն զգէսն պարսատիկ գործեալ. քանզի յոյժ երկայն և թաւ էին, և ապառաժ մի ահեղ մեծութեամբ եղեալ ի նմա արձակէ զհետ ծերոյն. և առ մեծի բռնութեան զերծեալ հերացն ի գլխոյն՝ և ապառաժն մեծ գլորեալ անկանի ի փոս մի առ Արտամետաւ, զոր և ցուցանեն մինչև ցայսօր։ Իսկ ծերն առեալ զուլունսն փախչի ի ծովեզերս Դատվանայ և անդ արկանէ ի ծով, և զերծանի երկիրն առ հասարակ ի մոգական չարութենէն Շամիրամայ։ Ահաւասիկ զրոյցքն «Ուլունք ի ծով Շամիրամայ»։

Խորենացու պատմուածքի և այս զրոյցի նմանութիւնն այն է, որ երկսի մէջ Շամիրամը մի վաւաշ ու չար վհուկ է, որ ունի ուլունքներ, որոնք վերջը ծովն են ընկնում։ Մնացածն ամբողջապէս տարբեր է։ Խորենացու մէջ ոչ մի բան չկայ այն մասին թէ ինչպէս է Շամիրամն ուլունքները ձեռք բերում. և այս կազմում է արդի զրոյցի առաջին մասը։ Խորենացու մէջ չկայ և զրոյցի երկրորդ մասը թէ ուլունքները ինչ զօրութիւն ունէին և թէ Շամիրամն ինչպէս իւր կիրքն էր կատարում անոնց զօրութեամբ։ Ըստ Խորենացու Շամիրամը հոմանիներ է ձեռք բերում ոչ թէ ուլունքներով, այլ նոցա «պարգևելով զամենայն իշխանութիւնս և զգանձս», կամ «զկամս ցանկութեանն» կատարել է տալիս «ընծայիւք և պատարագօք, բազում աղաչանօք և խոստմամբ պարգևաց», ինչպէս Արայի զը-

ЗОСКИ ПОЗДНИХЪ СКАЗАНІЙ) բառերով ինչ է ուզում ասել պ. Խալաթեանը։ Խնդիրը նորա համար այն չէ, թէ այդ զրոյցները Խորենացուց 1500—2000 տարի առաջ են ստեղծուած, թէ մի քանի հարիւր տարի միայն առաջ. այլ այն թէ եղել են Խորենացու ժամանակ զրոյցներ Շամիրամի մասին թէ չէ, եւ Խորենացին այդ զրոյցներից է օգտուել թէ չէ, լինին զրոյցները հնագոյն թէ ուշ ժամանակներում ստեղծուած։

րոյցի մէջ է,—մի բան որ անում է և Իշտարը։ Մենք չգիտենք՝ Խորենացու մէջ յուռութք — ուլունքներն ինչի են պէտք գալիս Այնուհետև գրքի երրորդ մասն եւ չունի Խորենացին։ Զրադաշտը Ասորեստանի կողմնապետն է, որին հաւատում է Շամիրամը իր իշխանութիւնը, այսինքն կառավարութիւնը նորան է թողնում։ Նա ուզում է բռնանալ ի վերայ ամենայնի։ Շամիրամ կռւում է նորա հետ, յաղթւում է, փախչում է Հայաստան, ուր ամառներն անց էր կացնում, և այստեղ որդին սպանում է նորան։ Մեռնելուց առաջ, ըստ առասպելին, նա ուլունքները ձգում է ծովը։ Իսկ գրքի ծերունին երթևեկութիւն ունի Շամիրամի մօտ. ամենայն իրաց նորա հմուտ և իբր խորհրդական էր». այսինքն գիտէր, որ Շամիրամն ուլունքների զօրութեամբ է չարութիւն գործում։ Բարի ծերունին ժողովրդին ազատելու համար՝ խլում է ուլունքները ու փախչում։ Շամիրամն նաւից ընկնում է. մազերը պարսատիկ չինում. և պոկում։ Եւ այսքան միայն։ Զրոյցից մենք մինչև անգամ որոշ չգիտենք թէ արդեօք Շամիրամը մեռնում է թէ չէ։ Միայն նորա ուլունքները ծերունին ծովն է ձգում և ժողովուրդն ազատւում է նորա մոգական զօրութիւնից։

Ասել կարելի չէ թէ այս զրոյցը ստեղծուել է Խորենացու մի խօսքի ազդեցութեան տակ թէ Շամիրամ վաւաշ է և թէ «Ուլունք Շամիրամայ ի ծով»։ Այս նոյնպէս կարող է Արտամետում պատմուած Շամիրամի հին առասպելի մնացորդ լինել, ինչպէս Լէզքի Սուրբ Թոնրի առասպելն է։—

Աւելորդ չի լինիլ վերջում նկատել, որ Խորենացու բերած առասպելով Շամիրամի վախճանն ուրիշ տեսակ է լինում։ Այստեղ Շամիրամն իր թշնամիներից հալածուած փախչում է. առասպելը պատմում է նորա «զհետևակ փախուստն, և զպապակումն և զխնդրել ջրոյն և զարբումն, այլ և ի մօտ հասանել սուսերաւորացն, և զկյուռութեան ի ծով, և բան ի նմանէ՝ ուլունք Շամիրամայ ի ծով։ Այլ.... և Շամիրամ քար»։ Շամիրամն ուրեմն իր ուլունքները ծովը ձգելուց յետոյ քար է դառնում։

Մ. Աբեղեան.

ՄԱՆՐԱԼՈՒՐՔ

Խօսող կապիկ.—Բալդիմորում (Հիւսիսային Ամերիկա) փորձ է արուած կապիկին խօսել սովորեցնել. Ֆրիդրիկոս Դ'Օստա, որ այդ փորձն անում է, յաջողել է մի կապիկի սովորեցնել, թէպէտ և ոչ բոլորովին պարզ, անգլիերէն «մամա», «այո» և «ոչ» բառերն արտասանել. Այժմ այդ կապիկը, որի անունը Խամ է, սովորում է ձայնաւոր հընչիւններն արտասանել և խիստ յաջողութիւն է ցոյց տալիս. քիչ դժուարութիւն է կրում բաղաձայն հնչիւններն արտասանելիս. Կապիկը ճաշում է իր ուսուցչի ընտանիքի հետ. սեղան նստելիս նա իր որոշ տեղն ունի և անխախտ ուտում է ամեն տեսակի կերակուր. Գիշերը կապիկը հանում է իր շորերը, ինքը պառկում է մահճակալի վրայ և վրան վերմակ է առնում.

Արևադարձային երկրներում աւանդութիւն կայ, թէ կապիկները խօսել կարող են և համր են ձևանում, որպէս զի մարդիկ նրանց չաշխատեցնեն.

* *
*

Երեք տարեկան ճանապարհորդ.—Ամերիկայի թերթերը մի ժամանակ լցուած էին այն պատմութեամբ, թէ ինչպէս մի երեք տարեկան աղջիկ, Հեղինէ Ֆրանսիս, մեն մենակ ճանապարհորդել է Նիւ-Եօրքից մինչև Օկլանդ (Հիւս. Ամերիկա). Երեխայի մայրը մեռնում է, հայրը մտածում է որբուկին ուղարկել պապի մօտ, բայց իր գործերը չեն ներում, որ երեխային տանի տեղ հասցնի. Երեխային դնում է շոգեկառքի վագոնում, զգեստի վրայ մի յայտարարութիւն է կպցնում, որի մի երեսին գրուած է լինում. «անունս է Հեղինէ Ֆրանսիս, գնում եմ Օկլանդ, պապիս՝ Ջեմս Լոիգարտի մօտ, սարօուդ փողոց». յայտարարութեան միւս երեսին գրուած էր. «խնդրում են շոգեկառքի վարչութեան ծառայողներին և ճանապարհորդներին բարի և սիրալիր լինին դէպի մանուկը»։

Երեխայի հետ ճանապարհին բոլորը շատ լաւ էին վարուում և նա ամենայն յաջողութեամբ և անփորձութեամբ տեղ հասաւ.

*
* *

Հրոյ երկրի հսկաները.—Հարաւային բևեռը ճանապարհորդող բելգիական խմբի անդամներից մէկը՝ Դոքտոր Ֆրեդրիկոս Կուկ հետաքրքիր նկարագրութիւն է անում այն ամերիկեան հնդիկ հսկաների մասին, որ ապրում են Հարաւային Ամերիկայի ծայրում, Մագելանի նեղուցի մօտ.

Օնաները, այդպէս է կոչւում այն ցեղը, մինչև այժմ պահել են իրենց նախնական վայրենի